

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך מג, תשנ"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

הביטוי "לאחת" – ציוני דרך בתולדותיו

אחד הנרדפים ה"למדניים" למלה **מאוד** בעברית שלנו הוא הביטוי **עד לאחת**. הוא נמצא במילון בן-יהודה, ערך **אחת**, ובמילונים שיצאו לאור אחריו. הביטוי מוכר לתלמידי חכמים בזכות ברייתא אחת בבבלי, מנחות יח ע"א:

אמר רבי: כשהלכתי למצות מדותי אצל רבי אלעזר בן שמוע...
מצאתי יוסף הבבלי יושב לפניו והיה חביב לו ביותר **עד לאחת**.

ולאחר מכן מסופר על דיון הלכתי שהתפתח בין שלושתם. פירוש הביטוי היה נהיר לפרשני התלמוד; בתוספות שם, ד"ה **עד אחת** (ומכאן אתה למד שהיה להם נוסח אחר: **עד אחת**, בלא למ"ד), מצוטטים דברי הגאון רב נסים, מן המאה הי"א, הקושר את **לאחת** עם **לחדא** שבתרגום הארמי (חדא בארמית פירושו 'אחת'). למשל, הפסוק "והיה ראשיתך מצער ואחריתך ישגה מאד" (איוב ח, ז) מתורגם: "והוה שירותך זעיר וסופך יסגא לחדא". הקשר הסמנטי בין המושג 'מאוד' ובין המספר אחת אינו שקוף, ורב נסים עצמו מעיד על פירושים אחרים, כגון: "עד אחת – עד הנפש, שנקראת יחידה". ויש שהבינו את כל המשפט בדרך אחרת, ופירשו **עד לאחת** כקיצור לשון במקום "עד שהגיעו להלכה אחת" או כיו"ב. אבל ההוראה 'מאוד' היא בוודאי נכונה, וההקבלה ל**לחדא** הארמי, אף-על-פי שאין בה כדי להסביר את ההיגיון הסמנטי של הביטוי, אינה מוטלת בספק.

נעיר דרך אגב שהביטוי הארמי **לחדא** אינו מורשת הארמית הקדומה ולא נחלת כל להגי הארמית. הוא מתועד לראשונה במגילה החיצונית לבראשית, שהיא מעין תרגום מורחב לספר בראשית המיוחס למאה הראשונה לפסה"נ (מפתבי הכת של מדבר יהודה), ושימש בתרגומים הארמיים של היהודים והנוצרים בארץ-ישראל. בשאר להגי הארמית משמשים נרדפים אחרים.

ממה שעלה בידי ללקט – בספרות המחקר, בתגליות השנים האחרונות,

בספרות של הדורות האחרונים – אנסה לסרטט קווים לתולדות הביטוי לאחת.

העדות הקדומה ביותר שהגיעה לידינו היא באחת המגילות של כת מדבר יהודה – 4Q186 – המיוחסת למאה הראשונה לפסה"נ, כלומר, היא בת זמנה של המגילה החיצונית לבראשית הנ"ל. המגילה מיוחדת במינה: היא כתובה משמאל לימין (למשל, כתיב **שיא וקרי איש**), ומשולבות בה אותיות בכתב העברי הקדום, בכתב היווני, וכן בסימנים אחרים; בצדק כונתה המגילה "חיבור צפון", ויפה לה כינוי זה גם מצד תוכנה: תיאור תכונות נסתרות של בני אדם על פי תכונות גופניות. בפסקה המעניינת אותנו כתוב: "ושוקיו עבות ומלאות [ש]ער לאחת" (*DJD V*, עמ' 89).

במכתבי בר־כוכבא – מאמצע המאה השנייה לספה"נ – יש שתי עדויות; שתיהן מקוטעות, אבל הן מחזקות זו את זו: "צריך לו [ל]אחת" (מורבעאת 46; *DJD II*, עמ' 165); "[צריך] לה לאחת" (מורבעאת 48; שם, עמ' 168). מספרות התנאים יש דוגמה אחת בתוספתא זבחים ב, יז, הלוא היא המקור של הברייתא בבבלי מנחות הנ"ל: "אמ' ר': פעם אחת היינו יושבים לפני ר' אליעזר והיה איסי הבבלי יושב לפניו וחביב עליו לאחת". נוסח זה ידוע מכתב־יד ארפורט בלבד. מחמת התיקונים המרובים שנעשו בתוספתא בהשפעת הבבלי היה יכול לעלות על הדעת שנוסח כתב־יד ארפורט אינו מקורי, והביטוי לאחת בבלי מעיקרו; אבל מאחר שנמצאה דוגמה מפורשת – ושווה בלשונה (בלי עד) – במדבר יהודה, אין עוד לפקפק במהימנות הנוסח של כ"י ארפורט.

מתקופת האמוראים אין לנו אלא להזכיר את המובאה מן הבבלי שפתחנו בה, בהקדמת מלת היחס עד: עד לאחת (על דרך עד מאוד במקרא). בכתב־היד של הבבלי לא כתוב ביותר (תיבה זו נראית כעין פירוש שחדר לַפְּנִים), ובמקום לאחת כתוב בהם אחת: "והיה חביב לו עד אחת" (כך כ"י וטיקן 118 וכ"י מינכן 95, וכן בכ"י וטיקן 120, שהסופר כתב בו מתחילה על במקום עד ותיקן את עצמו).

מן המדרשים שנערכו סמוך לאחר תקופת האמוראים: "ויחר למשה מאד (במ' טז, טו), נצטער לאחת" (תנחומא קרח ו). כך כ"י קמברג' Add. 1212 וכ"י פרמה 1240. דברי התנחומא מובאים בפירוש רש"י לפסוק: "נצטער עד

לאחת (כך בכתב-יד של פירוש רש"י, על פי מהדורת א' ברלינר, רש"י על התורה, פרנקפורט תרס"ה).

מן המדרשים של תקופת הגאונים: "והיה קולה ערב **לאחת**" (פרקי שיר השירים זוטא ב, יד; על פי כ"י אנטונין 927-928; צ"מ רבינוביץ, גנזי מדרש, תל-אביב תשל"ז, עמ' 269).

לתקופת הגאונים מיוחס גם ספר יוסיפון. הנוסח המהימן ביותר של חיבור זה נמצא בכ"י ירושלים; לעומתו, נוסח הדפוס מורחב ומעובד. בפרק ע"ה של הספר, כ"י ירושלים גורס: "ויבכו בכי גדול", ואילו דפוס קושטא ר"ע גורס: "ויבכו האנשי" מאד מאד ויאנחו **עד לאחת** מן הבכי אשר בכו עליו" (הוצאת ח' הומינר, ירושלים תשט"ז, עמ' רעז). אין לדעת מה מידת המקוריות של נוסח זה (בדרך כלל דבק המחבר בסגנון המקרא); מכל מקום, מעניין שהלשון מתאים לנוסח הבבלי: **עד לאחת** (על דרך הדפוס דווקא).

נסכם: השימוש של **לאחת** מתועד למן המאה הראשונה לפסה"נ. התייעוד עד לתקופת הגאונים מועט, אבל הוא מתפרס על פני כל רובדי הלשון. במקורות ארץ ישראל – לעולם **לאחת**, ואילו בבבל התגבש הנוסח **עד אחת**, וכן (לימים): **עד לאחת** – הוא נוסח הדפוסים (והוא שנקט רש"י במובאה מן המדרש והוא שחדר לנוסח הדפוס של ספר יוסיפון).

הביטוי **לאחת** לא היה נהיר למעתיקים ולמדפיסים שהתורה שבעל-פה נמסרה לנו על ידיהם. מן הדוגמאות המובאות למעלה לא נשתמרה אלא הדוגמה מן הבבלי בלבד (בשינויי נוסח קלים, כאמור). בשאר המקורות הביטוי **לאחת** נעלם או שהוחלף או שהשתבש.

כ"י וינה של התוספתא, המאוחר מכ"י ארפורט במאה-מאתיים שנה, אינו גורס אלא: "**וחביב עליו**"; והוא הדין לדפוס הראשון: "**וחבי עליו**" (בתוספתא המודפסת עם הבבלי: "**ואבי עליו**"). בדפוס התנחומא, כגון בדפוס פרנקפורט על האודר רס"א, הוחלף "**לאחת**" במקבילו הארמי: "**לחדא**", ואילו בהבאה בפירוש רש"י לתורה החליפו אותו הדפוסים שלנו בנרדפו המקראי: "**עד למאד**" (הצירוף **עד למאד** מופיע במקרא פעם אחת בלבד, בדה"ב טז, יד). בשיר השירים זוטא, כ"י ניו יורק Rab. 1681, במקום הלשון "**לאחת**" מופיע הנרדף המקראי "**עד מאד**", ואילו בכ"י פרמה

541 השתבש: "לאחר" (והתחבר להמשך: "כך אמ' הקב"ה", ועל ידי כך נוצר ביטוי לאחר כך; במהדורת ש' בובר, וילנה תרפ"ה, עמ' 24, הוקף לאחר בסוגריים). בספר יוסיפון, הדפוסים שיצאו לאור לאחר דפוס קושטא ר"ע, כגון דפוס ונציה ש"ד, גורסים: "ויאנחו עד לא חדלו".

משלהי תקופת הגאונים ואילך יש בידינו עדויות עקיפות המלמדות שהביטוי עד לאחת היה רווח (בהיקף כלשהו) באיגרות בנוסחאות של פנייה במפתח לספר "מגילת סתרים" לרב נסים מצאנו הפניה לסימן קפ"ה (גוף הסעיף לא שרד), וזה לשונו (בערבית): "פי בעץ כתב אלרוסא החביב לנו עד לאחת לה אצל". שיעור הדברים: 'בקצת מכתבי הראשים (=ראשי הישיבות), החביב לנו עד לאחת, יש לזה עיקר (= אחיזה במקורות)'. וכן מצינו בקיצור של תשובה ל"גאון" (הכוונה לרב נסים): "שנשאל הגאון על מי שכתב לחברו ר' פלוני החביב עלי עד לאחת, והשיב שלשון רז"ל הוא" וכו'. מן המאה הט"ו יש עדות מעניינת – ומפתיעה בדמיונה לקודמת – משם ר' שלמה בן שמעון דוראן. באחת מתשובותיו (סי' ר"צ) הוא כותב: "ומה שכתבתי לך בעליון הכתב (= בכותרת המכתב) חביב עלי עד לאחת, ושאלת מהו רוצה לומר לאחת" וכו'. מכאן יש להבין שכתב ר' שלמה באחת מאיגרותיו: "לפלוני ה]חביב עלי עד לאחת" (או מעין זה), ומקבל האיגרת חזר ופנה אליו בבקשה שיפרש לו את הביטוי לאחת. הווה אומר: הביטוי עד לאחת היה בשימוש אצל כותבי איגרות, אבל לא תמיד היה נהיר למקבליהן.

ההמשך הישר של לשון הגאונים משוקע בספרות השו"ת (=שאלות ותשובות). פניתי אפוא (בסיועו של פרופ' שמעון שרביט) למאגר הממוחשב של השו"ת שבאוניברסיטת בר-אילן, ומן השלל הלא-מבוטל שמצאתי בו – כמה עשרות דוגמאות – אנו למדים שהביטוי הנדון המשיך להתקיים ברציפות עד למאה שלנו. מן המאה הט"ז רשומות שם שתי דוגמאות; מקורן שקוף לחלוטין:

- א. שו"ת בצלאל אשכנזי (פעל במצרים ובארץ ישראל): "...חביבין לי ביותר עד לאחת". השווה נוסח הדפוס של בבלי מנחות הנ"ל.
- ב. שו"ת מהרלב"ח (פעל בסלוניקי ובארץ ישראל): "ולעניין מה שנצטער כבוד תורתך לאחת על מה שכתוב...". זה לשון התנחומא קורח הנ"ל

(כנוסח כתבי־היד), וזה השריד האחרון לנוסח **לאחת בלא עד**, כלשון ארץ ישראל.

מן המאה הי"ז ואילך מתועד למעשה הצירוף **עד לאחת בלבד** – עד למאה הי"ט בזיקה ללשונות של חיבה (כגון: חביב, ערב, מחבב, מכבד, אהבתיו, הנאני, היה לי לנחת), ובמאה העשרים גם בזיקה ללשונות אחרים (קולע, נהגו ליזהר, מקפידים).

בן־יהודה, המילונאי הראשון שנתן את הדעת לביטוי **לאחת** (כרך א, יצא לאור בתרס"ח) אינו רושם אלא את הדוגמה היחידאית מן הבלל. אולי היה אפשר לצפות ממנו שיביא את הדוגמה מן התוספתא, על פי נוסח כ"י ארפורט, שכבר היה ידוע בזכות מהדורת מ"ש צוקרמאנדל של התוספתא, פזולק תרל"ט–תרמ"א, ובזכות "אור גנוז" (לקט חילופי גרסאות) לתוספתא המודפסת בש"ס וילנא תר"ם–תרמ"ו; אבל אילו רצה בן־יהודה להגיע למקורות אחרים היה עליו לערוך מחקר של ממש ולתור אחר כתבי־יד ודפוסים ראשונים ולסוגי ספרות שלא היו מכונסים; ואשר למגילות מדבר יהודה – הרי עדיין לא נתגלו בימיו.

ודאי נדירותו של הביטוי היא שהניעה את ניסן ברגרין להעתיק שתי דוגמאות שנזדמנו לו ממקורות בני זמנו, ולרשום אותן בשולי העמוד של העותק של מילון בן־יהודה שהיה ברשותו (ספרייתו של ברגרין עומדת היום באקדמיה ללשון העברית, וספריו מלאים וגדושים הערות מאלפות בכתב־ידו). האחת של ד"צ הופמן: "חתני חביבי **עד לאחת** פראפ' אלכסנדר מארכס נ"י היטיב עמדי כפעם בפעם לשלוח לי חלופי גירסאות והשמטות לספרי זה" (מדרש תנאים, ברלין תרס"ח, עמ' 253). האחרת של ש"י עגנון (מן ההספד על שמואל ביאלובלוצקי): "מניח אני את כל השנים שהיה דר בחוצה לארץ שהן פרשה גדולה בחייו, ובמיוחד ימים שעשה עם הגאון רבי חיים הלר יצ"ו שהיה מחבבו **עד לאחת**, ואני חוזר לימים שעשה בארץ ישראל עד שנתבקש לישיבה של מעלה" (מעצמי אל עצמי, הוצאת שוקן תשל"ו, עמ' 255; נדפס ב"הארץ" 18.2.60).

עוד דוגמה מכתבי ש"י עגנון מביא אבן־שושן במילונו (מהד' 1975), ערך אַחַת: "שמחתי עליה **עד לאחת**" (הרופא וגרושתו, על כפות המנעול, מהד' שוקן תש"ח, עמ' תעז). ושוב בכתבי עגנון מצאתי: "כשנתגלגלה הגמרא

הראשונה של ש"ס זה לגלילות שלנו נתחבבה על זקני **עד לאחת** (ש"ס של בית זקני, אלו ואלו, עמ' רטו).

אבל לביטוי זה הייתה עדנה דווקא בספרות המחקר; בידי כמה וכמה דוגמאות מכתבי חוקרים, שהשפעת מקורות חז"ל ניכרת בדרך כתיבתם (הן ערוכות בסדר הופעתן):

ע"צ מלמד – "ואם התלמיד היה חביב על רבו **עד אחת** קבע לו שיעור מיוחד בביתו" (מבוא לספרות התלמוד, ירושלים תשי"ד, עמ' 69). הנוסח **עד אחת** מעיד על בקיאותו של הכותב בנוסחאות הבלל. ש"י זווין – "לא אז מרן הרב מלחבבו **עד לאחת**" (הקדמה ל"בית הבחירה", מסכת מכות, ירושלים תשכ"ה).

ש' ליברמן – "ברם, דא עקא, הספר משובש **עד לאחת**" (תרביץ מב, תשל"ג, עמ' 90); "יש להצטער מאד על הקטע מקידושין שהוא לקוי **עד לאחת**" (ספר הזיכרון לחנוך ילון, בר-אילן-ירושלים תשל"ד, עמ' 559). י"מ גרינץ – "שהדברים נראים זרים ותמוהים **עד לאחת**" (לשונונו לט, תשל"ה, עמ' 5).

ז' בן-חיים – "ודאי אף נגד עיניהם היה האידאל, שתהיה הקריאה בתורה מדוקדקת **עד לאחת**" (עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ה, ירושלים תשל"ז, עמ' 252).

ד' רוזנטל – "הירידה לפרטים ולפרטי פרטים חשובה **עד לאחת**" (משנה עבודה זרה, מהדורה ביקורתית בצירוף מבוא, עבודת דוקטור, ירושלים תשמ"א, עמ' 5); "והשאלה, עד מתי לא העלו תושבע"פ על הכתב, חשובה **עד לאחת**" (שם, עמ' 96).

ש' אברמסון – "פרופ' עלי איתן המכובד עלינו **עד לאחת**" (מן הליכות הלשון, עלי איתן בגבורותיו, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תש"ן, עמ' 17).

מ' קיסטר – "ויש שהמקבילה מאירת עיניים וחשובה **עד לאחת** לחקר הטקסט המושפע מספר בן סירא" (תרביץ נט, תש"ן, עמ' 314).

ולבסוף, שתי דוגמאות בלשון זכר – **עד לאחד** – שאינני יודע מה רקען: א"ש רוזנטל – "למרות כל המגבלות הללו חשובה לנו **עד לאחד** הכרתו של

נוסח 'מהדורה אחרת' זו של תמורה מתוך כל אֶזכוריו הקרובים והרחוקים (תשכ"ט; על פי דברים שהובאו לדפוס בתרביץ נח, תשמ"ט, עמ' 328). מ' עסיס - "כי"ס (= כתב־יד ס) קרוב עַד לאחד עם קטע־פריימן, כפי שמוכיחים במיוחד כמה שיבושים בולטים משותפים" (האנציקלופדיה העברית, כרך לב, תשמ"א, עמ' 902).

אלה תולדות ביטוי שהתגלגל דורות רבים במחילות של סוגי ספרות שאינם פופולריים ביותר, חי בהם מעין חיי מחתרת, והגיע בכוחות מחודשים לספרות החדשה.

ציונים ביבליוגרפיים: ש' אברמסון, רב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 345-347 • מ' מישור, לשוננו לו (תשל"ב), עמ' 311 • י' קוטשר, *The Language of the Genesis Apocryphon, Scripta Hierosolymitana IV* • הערה 54 • *DJD* • *Discoveries in the Judaean Desert* • לקריאה המוצעת במכתבי ברכוכבא ראה לשוננו נג (תש"ן), עמ' 238, הערה 142, והשווה "צריך אותן הרבה" באיגרת הנדונה שם.